

EGY VETRÁNOLVSÓ FELJEGYZÉSEI
(A feljegyzések nyolcadik éve)
2 0 1 8

Szilágyi Zsófia *Móricz Zsigmond* című könyvének rossz a címe. Az író pusztá neve irodalomtörténeti monográfiát sejtet, erre egyébként szükség is lenne, de ez egy életrajzi mű. „Móricz Zsigmond élete”, ez jobb cím lett volna, s ha kicsit rosszmájú lennék, azt mondanám: „Móricz Zsigmond nemi élete”, ez a cím lenne a legtalálóbbs. Merthogy a könyv legtöbbször előforduló kifejezése a „nemi aktus”. Persze, tudom, az erotika, a szexualitás nyelve valóban kidolgozatlan nálunk, Nádas Péter jelentősége, sok más mellett, ezért is rendkívüli, de ebből a szempontból a móríci nyelvet valamiféle előzménynek tekinteni, szerintem téves. A *Csipkés Komárominé* című novellát a szeretkezési aktus irodalomba emelésének tekinteni, s ennek alapján értékelni, mint Szilágyi Zsófia teszi, erős elemzői fantáziára enged következtetni, s az aratást a szerelmi aktus fedőnévének látni, a korsó eltörését pedig a szüzesség elvesztése jelének vélni, eléggé meglepő. A cigaretta sem erotikus jelenség, persze, ha akarom, minden az, ezt tudjuk a viccbeli Móríckától, csak éppen semmi értelme a dolognak. A nem nyilvánosságnak szánt naplók nyelve pedig sokszor nem erotikus, mert ez valamiféle választékosságot feltételezne, hanem egyszerűen nyers, olykor durva. Igen, ezt is Móricz vetette papírra, nem semmisítette meg, s ily módon ránk maradt, a szerző miatt fontos is, de a publikált szépirodalmi szövegekkel szemben egy velük azonos értékű, sőt azoknál érdekesebb rejtett szólamot hallani ki belőlük, szerintem nem helyes. Egyébként Móricz erősen hajlamos az önmitizálásra: az őserő megtestesítője, ahogyan magát stilizálja, gyanúm szerint csupán szerep. A Tersánszky Józsi Jenő által leírt „elpetyhüdt izmú” alak, akinek erőtlen, magas fekvésű, nőies beszédhangja volt, ellentmond ennek az önarcképnek. Persze, lehet, hogy Tersánszky betegen látta, esetleg már ötvenen túl. De a Szilágyi Zsófia által az íróról rajzolt „turidanis” kép kicsi gyanús nekem. Mint ahogy nem Péter-Pál napján született, s nem is abban a parasztházban, amelyre az emléktáblát rakták, mert úgy vélték, az jobban passzol a parasztíróhoz, mint a valódi, a polgárias ház, amit az óta le is bontottak. Nem is egészen akkor, és nem is éppen úgy halt meg, mint ahogy tanították, de ez mellékes. Egyébként ezeknek a dolgoknak a szerző alaposan utánajárt. És sok mindent megtudunk Móricz két házasságáról, a feleségekről, Holics Jankáról és Simonyi Máriáról, valamint Litkei Erzsébetről, azaz Csibéről.

Ez a könyv tehát életrajz, ami rendben van, mert fontos ez a műfaj (Roland Barthes ellenére), mert a „szerző”, úgy látszik mégsem halt meg, szívósabb, mint gondoltuk, de a művek életrajzi olvasata, a „biografism” leszűkíti a szövegek értelmezési horizontját. Már ha Szilágyi Zsófia egyáltalán vállalkozik műelemzésekre, ami meglehetősen ritkán fordul elő, az *Erdély-trilógia* és a két *Rózsa Sándor* regény fölött például elsiklik, és ha regényekről beszél, mindig szembesül azok autonóm, életrajztól független természetével. Hogy a *Pillangóban* nyoma sincs a magánéleti válságnak, az *Árvácska* pedig radiálisan különbözik Litkei Erzsébet hazug meséitől, valójában azok ellenére remekmű. Ellenben figyelemre méltó az ifjúkori szatmári népmesegyűjtő utak számba vétele, igen hasznos a továbbiak szempontjából a *Kerek Ferkó* szövegváltozatainak számba vétele (szerintem a drámai változatnak akár még feminista olvasata is lehetséges), és maradéktalanul egyet lehet érteni az *Isten háta mögött* magasra értékelésével, akár a *Bovaryné* szétírásának véljük (na-na), akár Veres Laci regényeként olvassuk. Tanulságos (és egyoldalú magyarázatokat cáfoló) fejezet vállalkozik Móricz és a zsidók kapcsolatának részletes bemutatására, erre nézve különösen az Egyenlőség cikkének (1929. július 6.) és a kolozsvári Új Kelet 1938-as írásának kiemelése fontos, valamint a Gelléri Andor Endrével való találkozás leírása.

S amivel még vitatkozom: a *Hét krajcár* számomra nem „hatásvadász”, ne feledjük, hogy Ady Krisztus hét vérző sebére utalt ezzel a novellával kapcsolatosan, Kosztolányi pedig a 20. század népmeséjeként, az írói örökség (munka, múlt, szegények) hordozójának látta, igen találóan. A *Galamb papné* szerintem egyáltalán nem „hamis”, a *Harmatos rózsza* pedig nem „édeskés”, és a Rokonok viszont, sajnos, nem veszített aktualitásából. Azt azonban elfogadom, hogy a *Légy jó mindhalálig* (amely az életrajzi tényekkel dacolva a sárospataki élményeket Debrecenbe helyezi át, talán a Csokonai-párhuzam kedvéért) az íróvá válás regényének is felfogható. El ne feledjem: a *Rab oroszán* elemzése tetszett, kiemelő értékelésével is egyetértek. Még valami: Szilágyi Zsófia eredetileg szlavista (a *Korunk hősről* írt könyvét élvezettel olvastam, mert a szerző kilépett az orosz formalista iskola nálunk tapasztalható torzító értelmezésének kalodájából), de Móricz esetében az orosz párhuzamok eléggé esetlegesek (a párhuzam például a *Kivilágos kivrattig* és a *Cserecsnyéskert* között) e helyett hasznosabb lett volna Móricz és a népi írók kapcsolatára koncentrálni. Kár, hogy ez elmaradt.

Végül csak annyit: ha egy könyv vitára serkenti olvasóját, mint ez a munka most engem, az kétségkívül érdem. Én végigolvastam, és sűrűn jegyzeteltem, sokat is tanultam közben. Nem hagytam abba, kitartottam. Pedig több mint hétszáz oldal. Ami kétségkívül sok. Túl sok. (január 15.)

Ikarosz bukása és a nem halkuló zsolozsma. Mielőtt megkísérelném jellemezni Kántor Péter *Valahol itt* (Jelenkor, 2017) című verseskötetének lírai világát, egy kiemelkedően szép versét idézem, az *Ikarosz bukását*, amely önértékén túl olyan, mint a klasszikus festményeken gyakran megfigyelhető kicsinyítő tükör: láthatóvá válik benne az egész kép, mint ahogyan ebben a költeményben is megmutatkoznak e töprengő hangú gondolati költészetet jellemző motívumok. Alcíme szerint *P. Brueghel hasonló című festménye nyomán* íródott, vagyis műfaját tekintve *ekphraszisz*, azaz képleírás, mint e kötet egyik ciklusának többi darabja, ám a költő megmozdítja az időt megállító és megörökítő vizuális pillanatot, s lírai távlatot ad a képnek. A vers első szakasza a bukás közvetlen előzményeit érzékelteti szubjektív átéléssel, a történet hőséneke pillantásán keresztül.

Csak zuhant és zuhant és zuhant,
közben látta a tengert és látta a földet,
legelésző birkákat, egy földművest, egy halászt,
látta a fák leveleit külön-külön és együtt,
de őt mintha senki se látta volna, még az eget kémlelő pásztor se.
Hát hogy lehet valaki ennyire láthatatlan?

A szöveg a zuhanás folyamatát oly módon érzékelteti, hogy, filmnyelven szólva, a távoli látványt (*látta a tengert és látta a földet*) közeli képek váltják fel (*látta a fák leveleit*), ám az ismétlődő *látta* ige a magányos, viszonzatlan pillantás tapasztalata révén a mások által figyelemre sem méltatott, s ilyen értelemben *láthatatlan* Ikarosznak nemcsak élete, de létezésének értelme is kérdésesé válik, kivált önmaga számára. A szakaszt lezáró kérdés révén a leírás elmélkedésbe fordul. A költő ezzel a megoldással finoman alkalmazkodik a felidézett kép keletkezési idejének poétikai hagyományához, amely a piktúra és a szentencia kettős íve által formálja a verset.

Már hogy ne lehetne? – felelte saját magának,
hiszen ő aztán igazán tudja, milyen az, mivel járhat,
ha valaki nem oda néz, ahová nézni kell,
vagy ha nem fordítja el időben a fejét,

ha nagyon belefeledkezik abba, amibe nem szabadna.

A nézőpont korábbi aláhanyatlását, valamint a pillantást viszonzó tekinteteknek a hiányát most a magányos beszéd, az önértelmező, de csupán látszólagos dialógussá kényszerülő belső monológ váltja fel. Ami szintén elmosni látszik a személy érzékelhető körvonalait, s *valakivé* általánosítja azt a válasznélküliség légüres terében; miáltal a vers Ikarosz sorsának a személytől immár független, általános érvényű negatív élettapasztalatát fogalmazza meg: nagyon belefeledkezett abba, „amibe nem szabadna”, mondja a beszélő praktikus józanságot imitálva, amit az igeként ragozott melléknév (szabadna) hétköznapi nyelvhasználatra emlékeztető alakja nyomatékosít.

De lám, elfordulnak előle még a vitorlák is a tengeren,
még a fák zöld levelei is egytől egyig,
míg a távolban hófehér, sziklás hegyek ragyognak,
s fülébe nem halkuló, fojtott hang zsolozsmázik.

Az elforduló levelek és vitorlák módosulva visszatérő motívuma teljessé teszi a hős tragikomikus magányát. A kitáguló tér hideg tisztasága, valamint a fülben s még inkább a lélekben hangzó zene mégiscsak ünnepélyessé avatja a szöveget, annál is inkább, mivel a fojtott hangú zsolozsma lehet halotti ének, de lehet könnyörgés, sőt hálaadás is.

A *Valahol itt* című kötet hommage verseit is a lírai hagyománnyal folytatott termékeny dialógus jellemzi. A felidézett arcokra (Orbán Ottó, Petri, s kiemelten Weöres) rávetülnek a beszélő arcvonásai, a tradíció elsajátításának jegyében. A kötet egyes darabjait következetesen szerkesztett, s a városi életből (utcák, terek, bolt, villamos) merített motívumhálózat kapcsolja össze lírai egésszé. A hétköznapi események időtávlatba emelése az apa emlékével folytatott néma párbeszédben éppen úgy megfigyelhető (*Indián*), mint „a Nyugati téri aluljáróban a hajléktalanok” felidézése során (*Ahogyzuhog*), vagy a történelmi trauma maradandó emlékének kiábrándultan fájdalmas tapasztalata által. (*Denkmal*). Múlt, jelen és jövő egymásra íródásának költői remeke a *Mutass nekem* című vers, amely az *apostrophé* alakzatára épül, egy meg nem nevezett második személyhez fordulva, de szerintem önmegszólító versként is felfogható: a jelenbeli kérés a beszélő múltját és mitikus alakmását egyaránt láthatóvá teszi, miáltal az időt szimbolizáló folyó képe sajátos jelentéstöbbletre tesz szert. „Mutass nekem egy széles folyót, / azt a széles folyót, amit úgy ismerek, / ül a partján egy öreg ember, / ül a partján egy kisgyerek.” A szöveget olvasva a mesék és mondák időtlen hullámverését halljuk. De most térjünk vissza az *Ikarosz bukásához*!

Mert erről a kiemelkedően szép versről még nem mondtuk el talán a legfontosabbat. Kántor Péter verse nem csupán képleírás, s nem is csak egy mitikus sors felidézése, de intertextuális kapcsolatai révén szövege beleíródik egy költészeti hagyományba és egy sorsértelmező diskurzusba. Mint arra már Radnóti Sándor rámutatott az *Élet és Irodalom* 2017. június 6-i számában, Kántor verse visszarímel Wystan Hugh Auden *Musée Des Beaux Arts* című, ugyancsak a Brueghel-képet idéző költeményére. Ez szintén a viszonzó, érdeklődő vagy résztvevő tekintetek hiánya által ragadta meg az Ikarosz-sors lényegét: „hogyan fordul el minden, / rá sem hederítve, a pusztulástól; hallotta pedig / a loccsanást az a pór, s a szörnyű kiáltást, / ám a kudarc neki mit se jelentett; a Nap éppúgy / izzott, amiként a fehér, zöld vízbe tűnő lábszárra is / egyben”. (Jékely Zoltán fordítása) Kántor Péter verse önelvű esztétikumával válik e tradíció részévé, amelynek egyediségét leginkább a jelentést nyitottá tevő fojtott hang zsolozsmája adja. Ám ez a szöveg egy interpretációs hagyomány részévé is válik. Hamvas Béla a Kerényi Károly által szerkesztett, *Sziget* című művelődéstörténeti kiadványban publikált *Brueghel*-esszéjében szintén kitér erre az általa démoni tekintetűnek

nevezett festményre. „Ikarus lezuhan és az emberek oda se néznek.” A kép Hamvas szerint arról beszél, hogy „nincs értelme annak, hogy az ember nagy dolgot csináljon.” (Sziget, 1935. 54-75.) Az Ikarosz-sors értelmezését tekintve Márai Sándor egyik naplóbeli jegyzetében még szkeptikusabb, s radikálisan megfordítja a látószöveget. „A képen Ikaroszból csak két lábfej látszik [...]; a kép előterében egy flamand paraszt nyugodtan szántja ökrével a tarlót... A festő kigúnyolja Ikaroszt, áhítatos hűséggel ábrázolja a parasztot és az ökröt, mint aki azt mondja: „Ez fontosabb, mert ez az emberi vállalkozás”. (*A teljes Napló 1961–1963*. Helikon, 2012. 72.) Ebbe a gazdag, sokrétű diskurzusba íródik bele – vitázva vele, továbbgondolva azt – Kántor Péter verse, amely, mint már említettem, a *Valahol itt* című kötet emblematikus darabja. A köteté, amely a közelmúlt egyik maradandó értékű költői teljesítménye. (január 18.)

„Minden városrombolás visszaesés a káoszba” – olvasom Mircea Eliade *A szent és a profán* című tanulmányában. (Fordította Berényi Gábor. Európa, 1987. Mérleg sorozat. I. h. 42.) Erre a gondolatra hivatkozni fogok a Jeruzsálem-könyvben, talán még bele tudom préselni a tördelt szövegbe. Azzal együtt, hogy „Jeruzsálem pusztulásában Jahvének népével szembeni haragja fejeződik ki, ez azonban másféle harag volt, mint az, amelyet Jahve Szamária elpusztításával fejezett ki. Tettei személyes beavatkozások a történő történelemben; mély értelmük egyedül az ő népe, az általa kiválasztott nép számára tárul fel. A történelmi esemény ezzel új dimenziót nyer: teophániává válik.” (104) Eliade könyvének alapgondolata: „Az ember azért tud a szentről, mert az megnyilatkozik, és a profántól tökéletesen különbözőnek bizonyul.” (7) Ezt nevezi hierophaniának. Nem mindenki érzékeli. A világban való létnek két módja van: vagy megszentelt kozmoszban élünk, vagy pedig egy deszakralizált univerzumban, amely áttekinthetetlen, mozdulatlan és néma. Az *ünnepek* a tér és az idő inhomogén természetéből létre jövő szent tér és idő, amely kimetsződik a világ profán folyamatából, és rituális formát ölt a templomban és a szertartás folyamatában, ahol a megismétlés révén megpillanthatóvá válik az isteni mű születése, miközben azonosulunk a szent történettel. (A jeruzsálemi templom hármasságában a világ három szintje – alvilág, föld, ég – jelent meg szimbolikusan.) Várkonyi Nándor is azt állítja, hogy a modern ember a világot valamiféle anyaghalmaznak tekinti, amelyet gépnek képzel el, ám a világ nem úgy működik, mint egy gép, hanem úgy, mint egy teremtmény gondolat. A régi ember, mondja, szellemtől áthatott kozmoszban élt, ezért tudása magasabb rendű volt a modernség világszemléleténél. A vallásos ember számára az ünnep tapasztalata teszi lehetővé, hogy érzékeld a szakralitást a világ struktúrájában. A keresztény ember azt követi, amelyen Jézus holtteste feküdt három napig, nyilvánvalóan nem azért tiszteli, mert kő, hanem mert szent. „A kő létmódjában megnyilvánuló szakralitás a kő valódi lényege”, mondja Eliade. (108) Erről meg Hamvas Béla jut eszembe, *A kő eksztázisa* című esszéje. (január 25.)

A kívülálló. Időnként előveszem a régebbi idők irodalomtörténeti munkáit. Üdítően olvasmányosak. Ilyen Bóka László *Vajda János* című könyve is (Bp., Franklin Társulat, é. n.), azt hiszem, a szerző legjobb könyve, még az ideológiai szemellenző felvétele előtti időből. Jól érzékeli a Vajda János-i szituációt. Petőfitől tanult nyelven modern tapasztalatokat mondott el, ami néha ellentmondásossá teszi szövegeit, néha viszont éppen ez a kontraszt érzékelteti a vajúdas gyötrelmeit, amit Ady is megírt az *Egy csúf rontásban*. Kívülálló volt és idegen. Zilahy Károly, a kevesek egyike, aki megértette őt, fiatalon, 1864-ben meghalt. A Kisfaludy Társaságban *A kárhozat helyén* című versét olvasta fel székfoglaló gyanánt. Elképzelhetjük a megrökönyödést. 1880-ban, vén fejjel úgy vallott szerelmet az ifjú Bartos Rózának, hogy letérdelt előtte az udvar porában, mint egy arslán a negyvenes évekből. (Balszerencsájukre összeházasodtak, vitáik dulakodássá fajultak, olykor még a pisztoly is előkerült.) Vajda mindig a korhangulat, a közmegegyezés ellen beszélt. *Önbírálat* című röpiratában

(tanulmányában) önismeretre kívánta serkenteni honfitársait. Azt merte mondani, amit egyébként már Bessenyei is hangsúlyozott, hasztalanul, mert elfelejtették, hogy „a munka és a harc helyet cseréltek.” Meg hogy egy csizmadia legyen jó hazafi, de először is csináljon jó csizmákat. No hiszen. Polgárosodást sürgetett, amikor erről senki sem akart hallani, a kiegyezés után viszont kíméletlenül rámutatott a honi polgárosodás visszasságaira. Szóval, Bóka plasztikus megfogalmazása szerint, „végzetes ütem-különbséggel dobogott a szíve”. (86) Adynak kellett észrevennie, miféle szerelemről beszél (nagyjából Baudelaire idején), amikor olyanokat ír, hogy „Szeretlek – mint egy szobrot”, „óhajtlok, de nem szeretlek”, meg hogy „Én gyötrelmem”. Szegény Ginának (Kratochwill Zsuzsannának) fogalma sem volt arról, hogy ő egyszer s mindenkorra Vajda és a világ közé állt. Vajda János egyébként nem volt könnyű ember, szerepet is játszott: Vajda Jánost. Megjátszotta az éhező nagy poétát, miközben a vendéglőkben dupla adag rostélyosokat fogyasztott. De ő valóban éhezett, csak más módon: nélkülözte a megértést és a méltó elismerést. Megérdemelte volna, többek között, a *Virrasztók*, a *Nádas tavon*, a *vaáli erdőben*, a *Húsz év múlva*, a *Harminc év után*, a *Balaton partján*, az *üstökös* alapján. Ki ne feledjem a *Sirámokat* (február 1.)

Veres Laci mulasztása. Az *Isten háta mögött* valóban Móricz egyik legjobb regénye. (Ezúttal az Athenaeum piros vászonkötésű, aranyozott motívummal ékes kötetében olvasom.) Sok mindent elmondtak már erről a könyvről, a Bovary-motívumról, az ilosvai kisvilágról, ahol még a templom is olyan szomorú volt, „mint az árva, akinek nincs gondviselője, mint ez a város, ez a nép, ez az élet, ami itt folyok.” (107) Az együgyű tanító, az ostoba és gonosz gimnáziumi tanárok, a saját haszonra dolgozó polgármester, erről is szoltak már. Én most inkább Veres Laciról beszélek. Erről a zárkózott, magányos, érettségire készülő fiúról, aki szerelmes nagybátyja, a testileg-lelkileg leépült tanító feleségébe, ebbe a környezetéből kirívó, kielégítetlen, harmincas éveiben járó gyermektelen asszonyba, s az most, méltatlan hódolói köréből kiszakadva hozzá menekülne. Szilaj, tüzes, asszonyi csókja, amely egyszerre anyai gesztus, de sokkal inkább egy érett nő felkínálkozása, s mint ilyen, nagyon is világos üzenet. Laci azonban ezt nem akarja, vagy nem meri megérteni, és elmenekül otthonról, hogy egy bordélyházban váljon, méltatlan módon férfivá. Ő volt az egyetlen a regény szereplői között, aki ezzel az asszonnyal környezete fölé tudott volna nőni. De nem értette meg sem a nőt, sem önmagát. Mi lett volna, ha ő otthon van, amikor a csók utáni éjszakán az asszony mindenre elszántan bement a szobájába? Bizonyára új értelmet kapott volna a regény Bovaryné-motívuma. Ez a két ember sokat tudott volna egymásnak adni. Vagy megisméltódott volna az albírónak és a közjegyzőnének a cselekmény háttérében lezajló gyászos esete? Lehet. De az is különb lett volna ennél a komikus, regényt befejező ablakon kiugrást követő „seggreesésnél.” Persze, én most azt csináltam, amit egy kritikusnak nem szabad. Megírtam Móricz helyett egy másik regényt. Amiről talán nem beszélnek annyit, mint erről a meglévő kisvárosi regényről, ahol Veres tanító úr nem érti, mire céloz az albíró, amikor Bovary úrnak nevezi őt. (február 7.)

Móricz kisregényei is nagyon jók. Az 1928-ban keletkezett *Ágytakaró* például (*Kisregények* II. Szépirodalmi, 1956. 189-291), amely egy elmaradt házasságtörés elbeszélése. Vegyük a szereplőit! A feleség: „Mélyen aludt. Kicsit nézte [a férje] az arcát. Oly fekete volt és széles. Nyomott, keserű vonások, s a szemöldökét még most is, álmában is összehúzza.” (272) A férj: „Kicsit lehunyta a szemét, aztán felnyitotta, s íme, szemben állott vele a végzet. Két roppant nagy véres szembe nézett, annak a fiákereslónak a szemébe, aki ott állott előtte, s szomorúan feléje fordította a fejét.” (284) Bécsben vesznek egy ágytakarót, ám egy szélhámós szállítási vállalat hétszeres árat számít fel a hazajuttatásért. Ezzel elúszik az a dugipénz, amit a férfi arra szánt volna, hogy kapcsolatba kerüljön szép, fiatal útitársnőjével. Hősünk úgy érzi, az

ágytakaró nemcsak a hitvesi ágyat takarja be, de az egész életet. Ebből a szempontból olyan, mint az a pokróc, amit a fiákereslő hátára szoktak teríteni, amikor új fuvarra vár. (február 10.)

Még az 1922-ben keletkezett kisregény, *A kis vereshajú* is abba a típusba tartozik (*Kisregények* I. Szépirodalmi, 1956. 351-454.), amely egy idill szétfoslásáról szól. Egy felvidéki városban, ahol főként német ajkú lakók élnek, és a cselekmény során a kisregény címében említett népszínmű műkedvelő előadására készülnek, melynek hatására a szereplők mind magyarrá lényegülnek át, nem csupán jelmez szerint. Ez, persze, túl szép. Egy ideig csak arról folyik a vita, hogy ki legyen a primadonna, Kolacskovszky Biri vagy Kraft Léne, de végül Kraudy Margitka lesz a befutó. Ily módon kerül előtérbe Margitka és Ferkó ártatlanul szerelmes története az első csókkal. Mondom, idill. Kellemes olvasmány. Ám mint jeleztem, a befejezés rácáfol a kialakult hangulatra és a hegyi patak üdeségével csordogáló addigi történetre. Egy párbaj hatására, amelynek kiváltó oka kapcsolatos a színi készülődéssel. A hivatal, amely addig se nézte jó szemmel a készülődést, ebben a mellőzöttek is szerepet játszottak, hatalmi szóval betiltotta az előadást. A felvidéki „pártütők” története ezzel véget ért. Ez a kisregény fontos színfolt Móricz életművében. A nehéz borok után egy könnyű rozé. (február 12.)

Az *Árvalányok* fiatalkori munka, 1911-ben íródott. (A történetben a rosszlányokat nevezik „árvalányoknak”, akik a tiszt és unalmas férjeket olykor elcsábítják megunt feleségeik szoknyája mellől.) A történet hősei a kihűlt házasságban élő Miskolczyék (akikkel más Móricz történetben is találkozunk). Miskolczyné még vonzó asszony, ifjú hódolója szerint ruha nélkül olyan lehet, mint egy szobor (ami igaz), de kielégítetlen (ez is biztosan igaz), s most különböző csábításoknak van kitéve. Egy lesbikus próbálkozás után (ez eléggé merész leírás, tudomásom szerint az írónál, meg hát a kortársainál nem sok efféle jelenet van), a cselekmény fő helyszínét képező vendégség során pedig fellép a nőben szobrot látó ifjú, s Miskolczyné ezúttal nem hideg, mint a márvány, s a sokadik pohár bor után izgalmasan, sőt kihívóan viselkedik. De az utolsó pillanatban észhez tér. Annyi haszna van a dologból, hogy a férjére is férfiként tekint, s az, állítása szerint, nem is járt az árvalányoknál. Ismét lángra lobban a házasság kihűlt parazsa? Nem tudni, de a móriczi csattanó a befejezéssel itt is működik. (február 15.)

Az *Árvácska*, persze, más kategória. Kései mű, 1940-ben készült. Majdnem remekmű. Kár, hogy az elbeszélői hang nincs egészen kimunkálva. (*Kisregények* II. Szépirodalmi 1956. 293-431.) Hét fejezetből áll, ezeket Móricz zsoltároknak nevezi. Talán a hét bűnbánati zsoltárra gondolt. Van is mit megbánnia annak a világnak, amely könyörtelenül elpusztítja ezt a kislányt, Állami Árvácskát, más néven Csörét. Előtte még testi és lelki erőszakok sorát kell elszenvednie. Ez a történet tehát passió. Szenvedéstörténet. Nincs is kedvem megnevezni a kislány primitív és gonosz gazdáit, de megteszem, mert muszáj: Dudásék, Zsabamári, Szennyesék a gonosz lelkű kis Dittivel. Micsoda sötétség, micsoda pokol. Mindennél többet elmond az a jelenet, amikor Árvácska a maga kenyérkéjéből ad a gazdái által éheztetett kutyának, mert megsajnálja a nyomorult jószágot, amiért, persze, szintén verést kap. Tragikus párhuzamot ad ehhez a történethez az öngyilkos ifjú pár esete, akikre talán elhagyott gyerekük sorsa nehezedik, mintegy a másik oldalról mutatva be a nyomorúságot. Nem tudom, az író mennyire tudta beépíteni regényébe Csibe, azaz Litkei Erzsébet történeteit, de azt hiszem, írói érzéke messze túlröpítette ezen a nem egészen megbízható és nem makulátlanul hiteles anyagon. Mi lehet más ennek a történetnek a befejező eseménye, mint az a tűz, amely *A fáklya* és az *Uri muri* végén is fellobbant, hogy elpusztítsa a regénybeli világot. (február 16.)

Az emberi szabadságról és a nyelv szelleméről. Paul Ricoeur szerint az emberi szabadság megvalósításának három lehetséges módja adódik: a beszéd és a cselekvés révén, valamint önmagunk elbeszélésének képessége által. Nádas Péter *Világló részletek* című műve (Bp., Jelenkor, 2017) a szabadságnak ezt a harmadik formáját valósítja meg; az önelbeszélés folyamatában, e folyamat által válik szabaddá az elbeszélő, s ez egyben beszéd és cselekvés is. A két kötet ezerkétszáz oldala egy küzdelmes processzus útvonala, amelyen ketten haladnak végig: az író és a társául szegődő olvasó. Ez utóbbi most én vagyok, aki e sorokat jegyzem, s aki történetesen az író kortársa. (Ő 1942-ben született, én két évvel korábban, 1940-ben.) Amikor a szerző tizennégy éves koráig, az 1956-os forradalomig mondja el a történetet, azt az időszakot mutatja be, amit más nézőpontból én is megéltem, befogadói tapasztalatom ezért a *ráismerés* szóval jelölhető meg. „Valamennyien súlyos háborús sérültek és súlyos háborús sérültek leszármazottai vagyunk Európában. Akkor is, ha tudomást veszünk róla, akkor is, ha semmit sem akarunk tudni róla [...]” – írja Nádas, s ezzel bevonja az olvasót egy súlyos terhet képező élménykörbe, amely velünk van, ha vállaljuk, ha nem. (I. 284) Erre mondom, hogy *ráismerek*, s ez nemcsak vállalás, hanem inspiráció is: az elbeszélő emlékképei saját múltamat is működésbe hozták. Ez, persze, az én olvasói pozícióm. A nálam fiatalabbak viszonya a könyvhöz bizonyára más: nem „ráismernek” valamire, ami közös, hanem *megismernek* valami fontosat, ami más módon, de szintén összeköt bennünket.

Mivel, mint Nádas mondja, az *én* mentalitástörténeti hagyományok metszéspontján képződik, életútjának első tizennégy éve olyan tükörként funkcionál, amelyben egy polgári család kettős tradíciója tárul fel. Az apai ágon egy magyar zsidó családnak a felvilágosodásban gyökerező patrióta szellemiségét ismerjük meg. Ennek a történetnek a centrumában az író dédapja, Mezei Mór áll, a dualizmus korának neves konzervatív politikusa, kormánypárti képviselő (aki Jókaival és Tiszával tarokkozott és Mikszáthtal is baráti kapcsolatot ápolt). „Európában először a dédapánk dolgozta ki, s vitte át a képviselőházi vitában a polgári házasságra vonatkozó törvényt” – írja Nádas. (I. 300) Fivére, Mezei Ernő a függetlenségi párt kossuthi eszméinek híve, aki jelentős és tiszteletre méltó szerepet játszott a tiszaezlári per országgyűlési vitáiban. Ehhez a témakörhöz tartozik még, hogy a családi hagyomány szerint az író ükapja családjának kis házi koncertjein, Újhelyen gyakran részt vett a szomszédból egy gimnazista fiú, aki szépen fuvolázott: Kossuth Lajos. Az író a két Mezeitől örökölte megvallott magyar patriotizmusát, amelyhez fájdalmas kudarcélmény társul, de ezzel együtt is elválaszthatatlanul hozzátartozik. „Igazság szerint még ma sem látom be, hogy egyenlőségi igényeim és magyar patriotizmusom életem két legjelentősebb tévedése lenne, habár jól tudom. Ők úgy látták, hogy a liberális alapelvek többé nem megkerülhetők az európai históriában. Tévedtek. Nekem viszont nem volt hová lépnem, vagy nem volt hová visszalépnem se a liberális alapelvek hagyományával, se a magyar zsidó patriotizmusommal. Ha sikerülne kihúznom e két építőkövet a tudatomból, akkor az egész építmény összeomlana. Tévedésük nélkül szellemileg nem létezem. [...] Olyan öröklött magyar hazafiságot ápoltam egy életen át, amely csupán az én fejemben élt, a haza fejében igen korlátozottan, amennyiben a pátriának egyáltalán van feje.” (I. 119) Súlyos szavak. Mindez része a fentebb említett háborús sérülésnek.

A család másik ága keleti gyökerű, s a rituális hagyománnyá alakult ortodox világgal érintkezik. E téren központi szerepet az író nagymama, Nussbaum Cecilia tölt be. A Mezei fivérek és ez a nagymama gazdagon megformált, tónusokban bővelkedő portrék galériájából lépnek elénk. Zsidó eredetű családról lévén szó, helyzetükre nézve jelképes erejű, hogy a könyv egy vasárnapi ebéd leírásával kezdődik. Ez a motívum később is vissza-visszatér. A szólamok gazdag hálózatában a múlt egyre inkább a jelenhez közelít, ahhoz a tizennégy évhez, amely a narráció elsődleges terepe. A családregény ez által a nevelődési regény alakzatával egyesül. Ennek gyümölcseként a *Világló részletek* családtörténeti emléklapjai révén a magyar irodalomban most megszületett (*pars pro toto*, ahogy a régiek mondták), ami

eddig hiányzott. A zsidó gyökerű magyar polgárság epikus története. Ez a referenciális olvasat. A könyv jelentőségét Esterházy Péter *Harmonia caelestis*éhez tudom mérni, amely egy arisztokrata család történetének elbeszélése által tárta fel a nemzet egy másik, történelmi osztályának históriáját.

Nádas ábrázolási módszerét egy fotográfiai műszóval próbálom jellemezni: „mélységéles” képeket teremt. Az előtérbe helyezett portré mögött időnként hasonló élességgel tárul fel egyfelől a háttér, másrészt pedig az emberi benső. Ám éppen ez a kettős távlat adja az arcképek plasztikáját, és az alakrajzhoz társított pszichológiai folyamat hitelét. Így jutunk el a könyv lélektani vonulatához. A mentalitástörténeti metszéspontokon megjelenik az, amit (akit) az előbbiekben ennek neveztünk. A gyermek ösképei még a tiszta érzékelést képviselik, ám rögzítésük szükségképpen későbbi. „Ebben a pillanatban – mondja a visszapillantó elbeszélő, de jelen időben fogalmazva – a külső és belső szemlélete még nincs elkülönítve abban a lényben, aki én vagyok, én voltam, majd tartósan én leszek a halálomig, s akinek nagy önfegyelemmel egyfajta előírt, performált koherenciát kell felmutatnia a gondolkodásával és az emlékezetével. Tudatomban nyomuk van ugyan az érzeteknek, képekkel társítva rögzítette az elme az érzetet, de utólag nem tudom eldönteni, hogy ezek kapcsolatban állnak-e a külvilágból érkező vizuális benyomásokkal, vagy esetleg későbbi képzetek.” (I. 38) Ezeknek az emlékképeknek fogalmakkal történő társítása fokozatosan tágítja a felfogás és megértés, sőt az érzékelés határait. A megtalált szavak adják meg az emlékképek tudati beágyazásának lehetőségét. A beszéd, a szavak viszont egy anyanyelvi közösségen belül – és egy megismert, örökölt tradíció nyelvi keretei között – formálják a személyiséget. A feltételezhető *eredeti én* ilyen módon elválaszthatatlan mindattól, ami előtte és kívül van. De akkor feltételezhető-e egyáltalán? „Éntelenítő antropológia” lenne ez? Lehet, de ez az „éntelenítés” valójában termékeny lepárlás. Eredményeként felcsillanhat valami, ami a művelet gyümölcseként visszamarad. A tudatmetszetek közegében és e metszetek találkozásakor kirajzolódó, alakot öltő, megformálódó személyiség. Ezek az emléklapok. Rájuk íródva ott van az *én*, akit egy elbeszélő szemlél: egykori önmagát. Ily módon kap értelmet a regény alcíme, s a benne foglalt határozatlan névelős főnév: *Emléklapok egy elbeszélő életéből*.

Az ekként értelmezett *én* és *világ* szövegbeli polifóniája az egyes szólamok előtérbe hívásának, illetve háttérbe húzódásának narratív játékát eredményezi. Az első kötet az én felől pillant a világra. Jelképes napja a szerda, a megszületés eseménye, a történet kiindulópontja. (*Amikor szerdán*, írta az első kötet fölé az író.) A második kötetben módosul a nézőpont és átalakul a közeli és a távoli képek viszonya. Mint ahogyan az egymást követő generációk eszmei tájékozódása is radikális fordulatot vesz. Egy másik világba lépünk. A szülők nemzedéke a liberális ideák helyett a kommunista eszmét, egy „egyenlőséginek” nevezett, valójában kizárólagossági ideológiát választott orientáló (és egyúttal kényszerítő) elvnek. A lelkesen és dogmatikusan hívő anya és a belügyi tevékenységet (részben annak titkos módszereivel) folytató apa története a családtörténet sötét dimenziója, amely ezúttal is tágabb horizonton értelmeződik. A kommunisták meg akarták váltani a világot. Diktatúrával. „Szándékaik szerint a proletárok diktatúrájával, reálisan azonban a jaltai szerződés jegyében egy kis moszkovita csoport eszement diktatúrájával” – állapítja meg az elbeszélő. (I. 501) „Egy olyan többesben képzeltek el a maguk életét, amilyen se a nyelvben, se a kultúrában nem létezhetett. [...] Nem bőséget teremtettek, hanem tartós hiányt. Dilettánsok gyülekezetévé züllesztették a társadalmakat.” (II. 100-101) Az író ítélete kemény és határozott. Az erőszak, amivel ideig-óráig működtették a szisztémát, nyelvi erőszakkal társult: a fogalmakat elszakították valódi jelentésüktől. Ebben a kontextusban válik értelmezhetővé a második kötet alcíme – *Marcellina feláldozása* – ami a *Fidelio* kapcsán az áldozattá, pusztá eszközzé degradált ember sorsának tragikumát jelképezi. Erre utal a szegény Marcellina, a Marcellinák sorsa, persze, az analízis ezúttal is az eszmélkedés magasabb szintjére emelkedik.

Az író az aufklerista morál és a vallásos erkölcs örökségét is mérlegre teszi. Ez már a könyv filozófiai vonulata. A töprengések (az íróé és az olvasóé) a gondviselő Isten képzetének és az ember antropológiai adottságainak feszültségével függenek össze, az ember agyfiziológiai és biokémiai adottságainak, funkcióinak és a léleknek megkülönböztethetőségével, illetve azonosságával kapcsolatosak. Végző soron arról van szó, amit a felvilágosodás filozófusai „a rossz problémájának” neveztek. Mi a magyarázata a világban tapasztalható szenvedésnek, a gonoszság (a Gonosz) jelenlétének?

Ezzel a látszat és a valóság (ez utóbbi legtalányosabb fogalmaink egyike) ugyancsak bonyolult problémájához érkeztünk. A kérdést ezúttal érdemes regénypoétikai szempontból szemügyre venni. Mert voltaképpen az írói módszerről van szó. Ennek lényege a reflexiókon átszűrt személyes tapasztalatok folyamatos megerősítése a kommunikatív és a kulturális emlékezet tanúságaival. A történet elbeszélése során Nádas Péter többféle dokumentumot is felhasznált: vizsgálódási köre a régi képviselőházi jegyzőkönyvektől (ezekből bőven és tanulságosan idéz) a családi levelezésig terjed, sőt bevonja látókörébe nagynénjének, Nádas Magdának 1978-ban publikált emlékiratát. A mentalitástörténeti metszetek találkozása így módon válik a visszatekintés személyesen és tárgyiasan is hiteles helyévé, miáltal a beszélő megőrzi a múltat a nyomtalan eltűnéstől, és emlékekkel cövekeli ki. Mert a múlt, ahogy Jan Assmann mondja, azáltal keletkezik, hogy az ember viszonyba lép vele. Erről a viszonyról szól a könyv.

Az iskolai évek elbeszélése, mint említettem, a nevelődési regény mintázatát követi. Az anya betegségéről és haláláról szóló szakasz, kivált a május elsejei jelenet a dacos elszántsággal „éljenrákosizó” anyával, s mellette megszegyenülő fiával, groteskségében is tragikus sugárzású részlet. Több effélére is rálapozhatunk. Sőt, szintén ide venném Buksi kutya szomorú történetét. (Bevallom, ez volt az egyik olyan helye a könyvnek, amelyet megkönnyeztem.) Az emlékezet munkája – a kronológiai elvtől elszakadó asszociációs módszer eredményeként – későbbi eseményeket is magához vonz. Ilyen a hívei és barátai által Titunak nevezett kisoroszi lelkész áldásának története, vagy az atyai barát és mester, Mészöly Miklós alakjának felidézése. Ezek a jelenetek kitágítják az időhorizontot, de szervesen illeszkednek a szövegfolyamba.

A második kötet jelképes napja a kedd. A forradalom kitörésének napja. A tizennégy éves fejjel átélt 1956-os események elbeszélése mellőzhetetlen adalék a forradalommal kapcsolatos diskurzushoz. Annál is inkább, mert, mint Nádas írja, a forradalom „ismer egy olyan többes szám első személyt, amely nemhogy kizárná az egyes szám első személyt, hanem minden tulajdonságával együtt magába zárja.” (II. 583) Ennek az egyszerre személyes és kollektív (és a korábban szóba hozottal ellentétben valóban létező) többes számnak emlékezeti közegében egymásra vetülnek a forradalom szocialista, antikommunista és szabadságharcos értelmezésének elemei. Nádas a maga azonosulva és megértően kritikus verzióját meséli el. Ezt bővebben idézem. A magyar forradalom, írja, „minden ellenkező híreszteléssel ellentétben nem volt antiszocialista forradalom, minden antikommunista excesszusa ellenére sem volt antiszocialista, első lépésben még antikommunista sem. Később fazonírozta át az antikommunisták, akik a forradalom első napjaiban nem érezhették magukat nyeregben Budapesten, csupán Kádár János segített nekik ebben, amikor ármányhoz folyamodva az orosz csapatokkal visszaérkezett Budapestre. Antisztálinista forradalom volt, nem akarta az orosz impériumot, az idegen bizánci elemet le akarta vetni magáról. Demokratikus forradalom volt, amely nem tűri sem az idegen uralmat, sem az egyeduralmat, sem a kollektívizmusok egyeduralmát, de nem volt polgári forradalom.” Nem is lehetett, hiszen a polgári hagyományokat korábban felszámolták. (II. 595-596) Ehhez minden olvasó hozzáteheti (a kollektív többes jegyében) a maga vitázó vagy pártoló változatát.

És végül a beszédmód, a stílus kérdéséről. Nádas, mint mondja, egy korábbi alkalommal meglepődve ismerte fel „részvevő parodisztikus” stílusának egyik forrásaként

Babits mondatépítési formáinak ösztönző jelenlétét saját szövegében. Ehhez most, saját olvasói tapasztalatom alapján, hozzáfűzök egy talán nem mellékes adalékot. Történetesen úgy alakult, hogy a *Világlo részletek* két kötete között *A falu jegyzőjét* kellett elolvasnom (életemben talán negyedszer), és most csodálkozva ismertem fel Eötvös József ironikus körmondatainak rokonságát Nádas szöfűzésével, szövegformáló módszereivel. Ennek hatására elővettem Eötvös tanulmányait, *Reform és hazafiság* címmel 1976-ban három kötetben kiadott munkáit, értekezéseit, politikai tárgyú dolgozatait, s megerősödött bennem megfigyelésem jogossága. Azután levettem a polcra Szalay László *Státuszférfiak és szónokok könyve* című munkájának két kötetét, valamint Trefort Ágoston jogtörténeti írásait, s még nyilvánvalóbbá vált számomra a 19. századi centralisták szövegeinek világa és Nádas emléklapjainak stílusa közötti rokonság. Természetesen nem tematikai és lexikai hasonlóságra gondolok, hanem a gondolatok szellemiségére és a mondatok grammatikai hullámzására, a beszéd hangsúlyviszonyaira, ritmikájára, dallamára. Nem tételezek fel kontakthatást. Azt gondolom, hogy maga a nyelv teremtette meg ezt a hasonlóságot. A nyelv szelleme, amely hasonló alakzatokban testesül meg lényegükben rokon, jóllehet az időben átalakult, módosult, mégis egyező gyökerű szemléletek, nézőpontok, rokon természetű emberi habitusok, lelki diszpozíciók közegében. Ha így nézem, a *Világlo részletek* a magyar nyelvről szól, vagy inkább úgy mondom: a magyar nyelv szelleme szólal meg benne. (*március 14.*)

Ivan Bunyin. Szeretem az orosz irodalmat. Azt hiszem, ez az érzelmi viszony már ezekből a jegyzetekből is kiderült. Időnként újra és újra előveszem az orosz könyveket, újraolvasom őket, s igyekszem pótolni a hiányaimat. Talán azért van ez, mert egykor orosz szakot is végeztem, és akkor nagyon fiatal voltam. Számomra ők, ezek az orosz írók, az ifjúságomat is jelentik. – A századforduló és a századelő írói közül leginkább Ivan Bunyin áll hozzám közel. Finoman árnyalt, míves prózája, amely önmagában is elragad szókincsének gazdagságával, elegáns stílusával, mondatainak telt, tiszta szépségével, ám ez a hallatlanul gazdag írásmód eszköz is: egy páratlanul érzékeny lélekrajz rejlik mögötte. *A San Francisco-i úr* a korszak kultúra-kritikájának páratlan remeke. (*A San Francisco-i úr. Elbeszélések.* Bp., Helikon, 1977. 61-84. Fordította Gellért György.) Erre utal a Jelenések Könyvéből vett mottója: „Jaj néked, Babilon, erős város!” Hőse egy jellegzetes amerikai polgár, amúgy dúsgazdag gyárosféle, az elbeszélő nem említi a nevét, nem is fontos, ő, ez a plasztikusan megrajzolt figura, egy túlrejtett civilizáció képviselője. Az elbeszélés tárgya egy utazás: oda, Európába, és vissza, Amerikába. Odafele egy hajó exkluzív osztályán, majd előkelő szállodákban, vissza pedig halott öregemberként egy falárában. „Miután sok megaláztatást, emberi udvariatlanságot állt ki, s egy hétig egyik kikötői raktárból a másikba vándorolt, végül ugyanarra a híres hajóra került, mely nemrég, még akkora tisztelet közepette, az Óvilágba hozta. Most azonban már rejtegették az élők elől; kátrányos koporsóban, a fekete hajóúr mélyére süllyesztették.” (82) Bunyin minden mondata kettős értelmű: konkrétan hiteles, s ugyanakkor jelképes erejű. Szétfoszlik előttünk egy életforma látszatvilága, s ezen túl rádöbbenünk az élet, a létezés hiábavalóságára. (*március 21.*)

Ha valaki elkezdí Bunyint olvasni, nehezen tud elszakadni tőle. A *Testvérek* egy ceyloni riksakuli és egy angol úr párhuzamos története. (I. B.: *Az emésztő tűz. Elbeszélések szerelemről és halálról.* Bp., Osiris, 2003. 127-146. Fordította Gellért György.) A szegény riksakulitól elveszik a menyasszonyát, s miután váratlanul megpillantja a szeretett lányt piros japán selyem köntösben, nyakékkal, arany karperecekkel felékesítve egy gazdag otthon ablakában, megmaratja magát egy mérges kígyóval. A beteg és kiábrándult angol pedig egy teherhajó fedélzetén tűnik el szemünk elől. Menekül, alatta feneketlen mélység, felette pedig hidegen szikrázó csillagok. És a kapitánynak elmond egy buddhista legendát. „A holló üzőbe vette az elefántot, amely az erdős hegyoldalon lefelé rohant az óceánhoz; az elefánt mindent

szétzúzott, ami útjába került, tördelte a bozótot, s végül is a hullámok közé zuhant; a holló, melyet „vágy” emésztett, lecsapott utána, megvárta, amíg az elefánt megfulladt, és felmerült a habokból, s akkor rászállt a nagy fülű, hatalmas testére; a hústömeg úszott, bomlott, a holló pedig mohón vagdalta csőrével; mikor pedig felocsúdott, azt látta, hogy messzire, nagyon messzire sodródott a hústömeg hátán, oda, ahonnan még sirályszárnyon sincs visszatérés – s akkor panaszosan felvijjogott, olyan hangon, amelyet éberén vár a Halál...” (146) Szörnyű legenda, a riksakuli és az angol úr sorsa összetartozik, ők valóban testvérek a közös halálban. Az elbeszélést történelmi példázatként is lehet olvasni, a gyarmatosításról, amelynek végkifejletét most tapasztaljuk Európában. De ezt már csak az én tanári tudatom teszi hozzá. Bunyin nem magyaráz, csak sejtet, sugall, és szövege mindig többértelmű. (*március 23.*)

A Sötét fasor néhány oldalas remeklés. (In *Az emésztő tűz*. 304-308. Fordította Gellért György) Egy férfi, akit kegyelmes úrnak szólítanak, harminc év után véletlenül találkozik utazás közben azzal a fogadósnővel, aki egykor a szeretője volt, s akit kegyetlenül elhagyott. Szép volt a szerelmük, Nagyezsda gyönyörű volt, „ő adta nekem a legszebb percek az életben”, gondolja a hősünk, de hiába, minden elmúlik, teszi hozzá, s bevallja, hogy élete boldogtalan. Nem múlik el, mondja az immár dúsgazdag (és lélekben örökre megsebzett) fogadósnő, a szerelem, az övé életre szól, nem is ment férjhez soha. „Ahogyan akkor ön volt nekem a legdrágább az egész világon, úgy később is. Azért is nem szabad megbocsátanom” – mondja a nő. (307) Két boldogtalan ember rövid találkozása ez, de kettejük közül a nő élete a tartalmasabb. Mert belül hű tudott maradni az érzelmeihez. (*március 25.*)

Antigoné. (In *Az emésztő tűz*. 328-335. Fordította Gellért György.) Bunyinnál a nők erősebbek, mint a férfiak. Még megalázottságukban is, mint a fentebb említett Nagyezsda. Ebben a novellában a diák anyja birtokáról átruccant tábornok nagybátyjához látogatóba. Itt látja meg Katyerinát, a tolószékes nagybácsi ápolónőjét. A tábornok Antigonénak, jóságos kalauzának nevezi a nőt, aki a diákot elbűvöli szépségével. Első találkozásuk a világirodalom egyik legmeglepőbb szerelmi jelenete. Idézem pár sorát, onnan kezdve, hogy a diák megragadta a nő kezét. „A diák nem engedte el, erősen összeszorította a tenyerét, lefelé húzta, és jobb karjával átölelte a csípőjét. A nő megint átnézett a válla fölött, és kissé hátravetette a fejét, mintha csók ellen védené az arcát, de ívben meggörbülő derekával hozzásimult. A fiatalember zihálva lélegzett, odahajolt a megnyíló szájához, a dívány felé vonszolta a nőt. Az szemöldökét összevonva a fejét rázta, s ezt suttogetta: „Nem, nem, nem lehet, fekve nem látunk, nem hallunk semmit...” – majd elhomályosuló tekintettel széttárta a lábait... Egy perc múlva a fiatalember arccal a vállára borult.” (334) Az éjszakát együtt töltik. Kapcsolatukra másnap fény derül, s „Antigoné” elutazik. „A diák lesütött szemmel búcsúzott el tőle a lépcsőfeljárón, mintha véletlenül szaladt volna ki, nyergeltetni. Pedig legszívesebben ordított volna kétségbeesésében. Katyerina Nyikolajevna kesztyűjével integetett neki, és már nem fejkendő, hanem csinos kalap volt rajta.” (335) Sejtetni lehet, hogy e találkozás emléke a diák számára örökre megmarad, de Katyerinának ez a kaland talán csak futó emlék. Az említett kalapról viszont nekem nem Antigoné, hanem a testvére, Iszméné jut eszembe. (*március 27.*)

Katonák. Azért adom Alekszandr Kuprin *Párbaj* című regényéről írt jegyzetemnek ezt a címet, amely azonos Thury Zoltán legjobb drámájának címével, mert mindkét mű a hadseregről, annak tiszti karáról szól. A magyar olvasónak ezért célszerű Thury felől megközelíteni Kuprint. (*A párbaj*. Fordította Tábor Béla. Bp., Európa–Kárpáti Uzshorod, 1988.) Persze, a nyilvánvaló fajsúlykülönbség figyelembe vételével. Közös a két műben az irracionális, öncélú katonai rend bírálata, s annak hangsúlyozása, hogy az állam a tisztektől elvárt életformához nem biztosítja az anyagi feltételeket. Igaz, Kuprin világa durvább és kegyetlenebb. (Megjegyzem, ebből a magyar olvasó sok mindent megért az orosz katonáknak

később a megszállt területeken történt magatartására nézve. Igaza volt annak a főembernek, aki azt tanácsolta a cárnak, hogy két hibát nem szabad elkövetnie: az oroszoknak megmutatni Európát, és Európának megmutatni az oroszokat.) Visszatérve Kuprinhoz, világát mi sem jellemzi inkább, mint a mértéktelenül fogyasztott vodka, és a város utcáit, tereit beborító sár. Az igényesebb tisztek el is zárkoznak ettől a barbár helyőrségi világtól. Mint Brehm ezredes, aki az állatai közé menekül. És ilyen ember Jurij Romasov is, a könyv főszereplője. Szeret kívülről pillantani önmagára, és harmadik személyben fogalmazni a vele történeteiről. Válsága identitás-krízis. „Az Én belül van – gondolta Romasov –, és minden egyéb valami idegen, valami, ami nem Én vagyok. Itt van például ez a szoba, az utca, a fák, az ég, az ezredparancsnok, Andruszevics főhadnagy, a szolgálat, a zászló, a katonák – mindez nem Én vagyok. Nem, nem, ez nem én vagyok.” (78) Ezért szakít szeretőjével, Raiszával, mert ebben a kapcsolatban is idegennek érezte magát. És beleszeret tisztára feleségébe, a kedves, szép, de hidegen számító Surocskába, s ez lesz a végzete. A két nő. Raisza bosszút áll: rágalmazó névtelen levelekkel hozza kínos helyzetbe férje előtt Surocskát, aki jó hírnevének megvédéséért (és a jövőt illető tervei érdekében) párbajra kényszeríti kedvesét. És az utolsó (és egyetlen) szerelmes éjszaka után hagyja megölni Romasovot. A regény kitűnő portrékat rajzol a szereplőkről, ezek közül egyet említek: Romasov tiszt szolgája, a cseremis Gajnan odaadón végzi munkáját ura mellett, olykor még saját kis pénzéből is kisegíti, mégis világok választják el őket egymástól: a Puskin mellszobrot befesti feketére, s szertartásosan imádkozik előtte Allahnak. (április 1.)

„Itt a kézirat! Megvan a kézirat! – kiáltja Behemót, a kandúr, Woland szolgája, és felmutatja a Mester Pilátus-regényének lapjait, amelyet pedig szerzője elégetett, de úgy látszik, a kéziratok nem pusztulnak el, titokzatos erők megmentik. E ponton összeér Bulgakov és a Mester története, mert, mint olvastam, ennek a valódi regénynek is meglehetősen kalandos volt a sorsa. De megvan. (*A Mester és Margarita*. Fordította Szöllősy Klára, Bp., Európa, 1970.) Bulgakov a nagy orosz írók között sajátos jelenség: könyvei olyan olvasmányosak, mintha nem is lennének súlyosak és komolyak. Pedig azok. Kivált *A Mester és Margarita*. Bulgakov elbeszélője „kívülálló, noha hűséges”, olykor még részvétet is érez hősei iránt, sőt, az olvasóval is közeli kapcsolatot igyekszik ápolni. A 19. fejezet elején felszólítja, kövesse őt, legyen mindenütt a nyomában. Ez a gördülékeny szöveg sodrása ellenére sem könnyű feladat, mert az a három nap, amelynek történetét a narrátor elbeszéli, Woland, a sátáni erő, az ördög megjelenésétől annak távozásáig, rendkívül eseménydús. Berlioz, a lapszerkesztő halálától a Mester fausti szerepének elnyeréséig sok minden történik. A boszorkánnyá változtatott Margarita éjszakai repülése (mögötte paródiájával, Natasával), a színházi varázslat, a Sátán bálja, hogy csak a legemlékezetesebb eseményekre utaljak. Egyszerre mindez lebilincseli az olvasót. Egyszersmind zavarba is hozza. Mert hát hogyan is állunk ezzel a Wolanddal, aki a sötét erők megtestesülése, többnyire fölényesen gúnyos és kegyetlen, de ugyanakkor megértő és segítőkész. Egyszerre ironikus figura. Végül hozzájuk illő szerepet kínál a címszereplőknek. „Ott a háza, a te örök lakod. Esténként, tudom, majd eljönnek hozzád azok, akiket szeretsz, akik érdekelnek, és nem bosszantanak. Játszanak, énekelnek neked, és meglátod, milyen andalító a szoba gyertyafényben. Fölteszed ócska, örökös kis sapkádat, és elalszol, elalszol mosolyogva. Az álom erősít, gondolataid feltisztulnak. Engem pedig soha el nem küldesz magad mellől. Én fogom őrizni álmodat. Így beszélt Margarita, miközben a Mesterrel örök hajlékuk felé haladt, és a Mesternek úgy tetszett, Margarita szavai éppúgy áradnak, csobognak, ahogy csobogott, suttogott az imént elhagyott patak.” (463) A szöveg varázsát az adja, hogy elmosódik a különbség valóság és álom, realitás és fantasztikum között. És a két történet is összekapcsolódik, a regény és a regény a regényben. Ez utóbbi is három nap történetét meséli el Jeruzsálemben, Jesua passióját, de Pilátus felől nézve (2., 16., 25-26. fejezet). Apokrif szöveg, olykor provokatív, mintha Woland keze lenne a dologban. A

két történetet meglepő párhuzamok kapcsolják össze, miáltal elmosódnak a tér és idő korlátai. És a Hold fénye (ez a regény fő motívuma) titokzatosan megvilágítja, néha beragyogja a moszkvai és a jeruzsálemi éjszakát. A szereplők mintha hold-ösvényen járnának: a Moszkva felett repülő Margaritát mindvégig a Hold kíséri, és amikor Wolandék búcsúznak, feltűnik az égen a vérvörös telihold. (április 7.)

„Az asztalon egy gyertyaszál, egy gyertya égett”. Ez a láng kapcsolta össze Jurij Zsivago és Lara életét, amely az emlékek terében utolsó találkozásuk során is felfénylik. Ez a motívum, más vissza-visszatérő képzetekkel együtt, mint az *óra*, a *holdfény* és a *tükör*, lírai hálózattal szövi át Borisz Paszternak regényét, a *Zsivago doktort*. (Fordította Pór Judit. Bp., Európa, 1988.) Engem a szöveg költői telítettsége ragadott meg, miközben, és ez kevés írónak sikerül (Turgenyevnek és Bunyinnak igen), Paszternak regényének epikus gazdagsága nem oldódik fel a líraiságban, a költészet csupán a történet mellékszólama. Felbukkan, hangulata velünk marad, elhalkul, majd vissza-visszatér. Lehet érezni, hogy a szerző kiváló lírikus. De a *Zsivago doktor* eposzi igényű mű. Történelmi regény (1946 és 1955 között íródott, és 1957-ban jelent meg, külföldön), ez a szövegréteg Sztrelnyikov alakjával előtérbe nyomul, előtte és utána a háttérben örvénylenek az események, mint valami kataklizma, pusztító erő, amelynek kiszolgáltatottjai a szereplők. Mindenki. Leginkább mégis Zsivago doktor. „Van egy bizonyos kommunista stílus. Nem sokan felelnek meg mércéjének – mondja az egyik szereplő. De senki olyan szembeszököen meg nem szegi ezt az életstílust, gondolkodásmódot, mint maga, Jurij Andrejevics.” (471) Ezért az ő élete, külső viszonyait tekintve, aláhanyatlás, kallódás, ám lelki értékeit mindvégig megőrzi, erről versei tanúskodnak, amelyeket a regény függelékeként olvashatunk. A cselekmény Zsivago anyjának temetésével kezdődik, és az ő temetésével zárul.

De a könyvet esszéregényként is olvashatjuk. A történetbe épített elmélkedések életről, halálról, és – talán főként – a művészetről szólnak. „Jura egyedül ment, gyors járásával megelőzte a többieket, néha meg-megállt, és bevárta őket. Válaszul arra az ürességre, amit a halál tarolt ebben a lassan visszafelé ballagó gyásznépben, benne olyan lebírhatatlanul, ahogy az örvénylő víz a mélybe törekszik, támadt fel a vágy, hogy álmodozzon és gondolkodjon, formákkal bíbelődjön, szépséget teremtsen. Most világosabban látta, mint valaha, hogy a művészet mindig, szüntelenül, két dologgal törődik. Állandóan a halálon töpreng, és ezzel állandóan életet teremt. A nagy, az igazi művészet, az, amit János Jelenéseknek neveznek, és az, ami tovább írja.” (102) Ez a szakasz arra is példa, hogy az elmélkedések szervesen beépülnek a történetbe, mert mindezt a cselekmény jelenében a főhős gondolja.

A történelem és a filozófia mellett a *Zsivago doktor* harmadik szólama a szerelem. A főhős élete három asszonyhoz kötődik. Felesége, Tonya moszkvai értelmiségi családból származik, tudós apósával hősünk tanulságos beszélgetéseket folytat. A polgárháború eseményei elszakítják őket egymástól. Zsivago nagy szerelme azonban a fiatalon bűnbe esett, Mária Magdolnát idéző Lara, „hattyúfehér szépségében”. Sorsuk többször is egymáshoz tereli őket, mint ahogy külön futó vasúti sínek is metszik időnként egymást (a *vasút* szintén fontos motívum a könyvben), hogy azután egy ideig együtt éljenek végtelen, bár fenyegetett boldogságban. Lara férje a passzív, inkább befelé élő Zsivago ellenpólusa, mint a neve is mutatja: Antipov, ő az aktív hős, amit másik neve (Sztrelnyikov, azaz „lövő”) jelez, hogy aztán ez a jelzés végzetesen visszaforduljon órá. A harmadik nő egy házmesterlány, Marina, aki egyszerűségével nem is illik a doktorhoz, ő már a lefelé hanyatlás asszonya hősünk életében. Jurij Zsivago viszonylag fiatalon, méltatlan körülmények között hal meg. De amint ott fekszik a ravatalon, egyszer csak fellobog az a bizonyos gyertyaláng, megjelenik Lara, hogy elbúcsúzzon halott kedvesétől. (Lara majd meg fog halni valamelyik munkatáborban.) A versek azonban megmaradnak, és élnek Zsivago doktor gyermekei. Ha jól emlékszem öten

vannak. Tonyától kettő, valahol külföldön, Marina is szül neki (remélem, nem tévedek) kettőt, és végül felbukkan az apátlan-anyátlan katonalány, Tánya a regény befejező szakaszában, aki gyaníthatóan Lara és Zsivago gyermeke, bár nem tudja. A regényt, mint mondtam, két temetés keretezi, de most meglettük a halál ellenpontját, az életet, a Zsivagótól származó életet, amire a főhős neve (a regény címe) utal: *zsiv*: annyi, mint élet. (április 14.)

Hattyú. Megjelent Esterházy Péter új – és milyen rossz kimondani... posztumusz – esszékötete, *Az olvasó országa*. De mielőtt nekifognék, addig is előveszem efféle írásainak korábbi köteteit. Ezeket a szövegeket megjelenésükkor már jórészt olvastam, meg a köteteket is, de változatlanul kíváncsi vagyok, hogy így együtt mit mondanak nekem. 2018-ban. Ez a *nekem* szó itt azért szerepel, mert a saját életemet szerettem volna és szeretném most is jobban megismerni e szövegek által. Hogyan látja (látta) az író a rendszerváltás utáni világot, ő, aki, mint jómagam, a Kádár-korszakot is megtapasztalta. *A kitömött hattyú* a sorozat első darabja. (Bp., Magvető, 1988.) Alcíme szerint e szövegek: „írások”. Nehéz is közelebbről meghatározni a műfajukat (miért is kellene), publicisztika, esszé, jegyzet stb. Maradjunk ennyiben: írások. Először a bölcsességeket mazsolázom ki, amelyek azonban nem közhelyek, mint a bölcsességek általában, inkább azt mondanám: felismerések. „A veszély, hogy olyanok leszünk, amilyenek vagyunk.” Ez lélektani igazság, de a rendszerváltás körül mondván: eléggé borúlátó előrejelzés. „Valójában obszcén szó nincs is, csak obszcén összefüggés.” Ez sem csak nyelvészeti igazság, de erkölcsi figyelmeztetés is. (155) „Beszélni, persze, a boldogságról beszélünk, de magunkban örömmre gondolunk, és voltaképpen élvezetet értünk rajta.” Ez voltaképpen felszólítás: Nézzünk magunkba! (159) Sorolhatnám még: A kép is nézi a nézőt. Hermeneutika. Mi a realizmus? Lukács még tudta, de tudását magával vitte a sírba. Szellemesen igaz. „E. P.-igonok” – már akkor észrevette őket, a veszélyt. De fordítsuk a szót még komolyabbra! Magyarság és Európa. Íme: „*Elég magyarnak lenni, és akkor európai is, sőt másként nem is lehet (magyarként).* Amikor nem vagyunk európaiak, akkor éppen nem vagyunk jó (jól) magyarok.” (108) És: „Csak magyarnak lenni: az paródia. Mert „csak magyarnak lenni” azt jelenti, hogy megfelelünk annak a képnek, ami erről éppen forgalomban van. Ez öngyilkos hiba. A jó hazafi – gondolom – életének minden múltó pillanatával, minden lélegzetvételével folyamatosan megváltoztatja az országot, és így saját magát és nemzetét.” (115) Vagyis magyarságunkat folyamatosan karban kell tartani, napról napra lankadatlanul meg(és újjá)teremteni.

És még egy tanmese a világ megváltozásáról. „Láttam egyszer egy amcsi filmet, abban az volt, hogy valaki föltett egy viszkispoharat a fűtéscsőre, aztán elment a háborúba, 4 év múlva visszajött, fölnyúlt a pohárért, és megitta a viszkít.” Igen, ennek a legendának vége. Ma már nincs ott a viszkispohár. (206) Erről szól a La Fontaine-mese kifordítása: az örökké szorgoskodó hangya, hallván, hogy a mindig csak hegedülgető tücsök Párizsba készül koncertezni, üzen a meseírónak.

El ne feledjem Tandori *Hérakleitosz emlékoszlopát*, Ottlikot meg a lady biztonságát, Hamvas *Karneváljának* egykori üres helyét, továbbá, Pécs miatt, a *Jelenkor*ról szóló passzust (17). (május 5.)

Elefánt. A következő kötet szövegei azok a heti „háromflekkesek”, amelyek a *Hitel*ben jelentek meg. Ebben a kötetben – *Az elefántcsonttoronyból*, Bp., Magvető, 1991) – szerves egésszé válnak: a rendszerváltás tapasztalatáról szólnak, visszapillantva, és előre nézve. Lássuk a visszat! A híres kutyametafora. 56-ban az ország lerázta a kommunizmust, mint kutya vizet, de később már nem lehetett tudni, hol végződik a víz, és hol kezdődik a kutya. Megjegyzem magamnak még a halászléről meg a húslevesről szóló tanmeséket. Ez utóbbinak a receptje úgy kezdődik, hogy hatkor kell felkelni, mert 12-kor van az ebéd. És most forduljunk előre! „Szerintem azt kell elérni – mondja Esterházy –, hogy az ne legyen fontos

döntés, milyen párthoz tartozik az ember. Döntésnek döntés, de nem jó és gonosz között, mert hisz úgymond mindegyik jót akar majd, ebben az lesz jobb, abban amaz, és remélni lehet, hogy akkor meg ezt az csinálja, azt meg amaz, majd.” (146) Miért fontos ezt kinyilvánítani? „Azért, mert pluralizmust valójában nagyon kevesen akarnak, kevesen tudnak akarni, a reflexeinkből inkább az következik, hogy egypártrendszert gondolunk el, csak éppen most már egy jó párttal.” (165) Hogy el ne feledjem, ismét leírom: ez a könyv 1991-ben jelent meg.

Az elefántcsonttoronyos történet vége: Csoóri Sándor írása (*Nappali Hold*) megjelenik a Hitelben a zsidókról szóló passzussal (szept. 5.), és Esterházy szakít a lappal. „Szava olyanokat talált és sebzett meg, akiket vélhetően nem akart” – mondja Csoóriról, finoman különválasztva a szerzőt a szövegétől, már amennyire lehet, mert azért lehet. Esterházy ez ügyben édesapjára hivatkozik, „aki Csoóri komoly tisztelője, nem egészen értett egyet velem.” (185) Nem kéne a különbségeket erősíteni, inkább össze kéne fogni, megtalálni a közös nyelvet, ha baj van, mondta. Igen, erről van szó, a közös nyelvről. Esterházy válasza: „Különbözni csak közös nyelven lehet”, olyan közös nyelven, amelyben azonban nem lehet mindent leírni, olyant, amit Esterházy szerint Csoóri leírt, meg még gondolni sem.

Ad Pécs: *Láz, ár, er, Wien* (118-120) és a *Priusz*: „Eltelt 25 év nyom nélkül, írta valaki nemrég. Hát itt van, ez az, itt a nyomnélküliség nyoma. Alaptörténet, kis, magyar. Megkockáztatom, Bertók ezen a 40-50 oldalon megírta az elmúlt 35 évet.” (168) (Ezt felhasználtam első Bertók-könyvemben.)

Hold. (Exkurzus) Az előző jegyzet végén nincs dátum. Mert ugyan be akartam a szöveget fejezni, de nem lehet. Csoóri publicisztikáját – ehhez kell tehát még visszatérnem – a magyarságért való őszinte aggodalom hatja át, ami nem botránykő, főként a kisebbségi sorsba taszított nemzetrészeket illetően semmiképpen nem az, sajnálom, hogy azzá vált, válhatott. Azok, akik új *politikai* nemzet létrehozására törekednek, mégpedig a trianoni határokon belül, mert csak ott lehet, nem akarnak rosszat, de egyik kezük üres, nem gondolom, hogy a szívük is. Mert a magyarság jelenlegi, szétszakított állapotában ez kevés. Az *anyanyelvi-kulturális* nemzet megerősítése – nevezzük nemzetegyesítésnek – legalább olyan fontos feladat, mint a modern politikai nemzetért való küzdelem. Ebben Csoórinak igaza van. Úgy is mondhatnám: neki van igaza. Azon állítása viszont, miszerint: „a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag asszimilálni a magyarságot” – téves. Ők a magyarokat? Hiszen ők is magyarok! A magyarság részei. „Fordított asszimilációról” beszélni tehát képtelenség. A magyarságon *belül* persze lehet, nagyon is lehet, sőt szükséges a vita a különböző innovációs eszmék, programok között, a hagyományok és az újítások arányát, viszonyát tekintve is. De ezt a vitát *mi* folytatjuk, mi és mi, nem pedig *mi* és *ők*. Esterházy jogosan tiltakozik (mint annak idején Hatvany Lajos Németh Lászlóval szemben), de az általa felemelt piros lap nem vonatkoztatható Csoóri publicisztikájának egészére, a sok megszívlelendő gondolatot megfogalmazó *Nappali Holdra*, amit most végigolvastam. (Püski, 1991.) Nem mondhatunk le a közös nyelvről, együttes gondolkodásról, még akkor sem, ha (miért is ne tennénk ezt is) kijelöljük a vállalható beszéd határait. Na, most vége van a jegyzet szövegének. (*május 12.*)

Halacska. Ez a halacska kötet voltaképpen a hattyús könyv folytatása, a „Hiteles” szövegekkel egy évben jelent meg, szövegei azokkal párhuzamosan keletkeztek. (*A halacska csodálatos élete.* Bp., Magvető, 1991.) Erről szóló feljegyzésemet a nehezével kezdem. A 80-as évekkel, amelyek „kicsúsztak az állami ellenőrzés alól, ám senki nem vette birtokba őket. A 80-as évek a senki földje” – olvasom a 181. lapon. Ezzel kapcsolatosan eszembe jut a *Kékharisnya* egy passzusa. Fellapozom, megtalálom. Íme! „Mindenesetre diktatúrában veszélyes élni, veszélyesebb, mint nem diktatúrában. Nagyobbakat lehet hibázni. Például, ha valaki Párizsban azt gondolja, hogy a kapitalizmus örök, nem vállal nagy rizikót. De ha valaki azt gondolta, és majdnem mindenki azt gondolta [én is, N. I. O.] hogy ez az *izé* ha nem örök

is, de elgondolhatatlanul hosszú, és nagyon erre a meggyőződésre építette az életstratégiáit, akkor nem elképzelhetetlen, hogy most [a 90-es évek első felében] kicsit bajban van, ha a tükörbe néz, és ha nem a szegény érzete fogja is el, de a kínosság, a kellemetlenség rosszkedve. A régi metaforát használva: 1913-ban éltünk, tudva, hogy a Monarchia örök.” (212) Vissza a *Halacskához*: „Olyan volt az ő csatlakozása a rendszerhez, mintha valaki 1913-ban örök hűséget esküszik a Habsburgoknak. Egyébként elég jó kedéllyel viseli ezt a baklövését” – írja E. P. egyik barátjáról. (187)

Az irodalom megváltozott helyzetéről sok szó esik. A lényeg: a Kádár-korban az irodalomnak nagy presztízse volt, de korlátozott szabadsága. A demokráciában megvan a szabadsága, de nincs igazi presztízse. Petri mondta: amikor Angliában elmesélte, hogy írt egy verset, és másnap kijött a rendőrség a lakására házkutatási paranccsal, egy angol költő irigykedve jegyezte meg, hogy ő, ha megfeszül is, nem tud olyan verset írni, hogy kijöjjön a rendőrség. Ezzel a helyzettel függ össze E. P. híres mondása, hogy az írónak nem népben és nemzetben, alanyban és állítmányban kell gondolkodnia. Az író nyelvben gondolkodik, mondja itt. (30) Amit általában félre is értenek, mert ha nyelvben, akkor... Mert a nyelv... Ugye, tudjuk.

A „főállású katolikusokról” azt mondja: „Félek azoktól, akik hangosan hisznek. Azok nagyon tudnak valamit. Pontosabban: éppen azt tudják, hogy milyen az Úristen. De az Úristen nem ilyen vagy olyan; más. Krisztus az, aki közvetít. Ám hogy esélyünk legyen az értésre, nagyon halknak, kicsinek, elszántságnak és odaadónak kell lennünk.” (178) Ebbe az is beletartozik, hogy Jézust nem tudom vadászpuskával a kezében elképzelni, amint rénszarvasra vagy jegesmedvére vadászik. Szent Ferencet sem... De nemcsak a katolikusokat kell megkülönböztetni a főállású katolikusoktól, hanem a hitetlenséget is a cinizmustól. Mert ez is nagy különbség.

Weöres Sándorról igen lényeges dolgokat tudunk meg a halacskától. Azt, hogy „az utolsó igazi, nagy nemzeti költő”, s azt hogy élő bizonyítéka „az ember fönségének”. Éppen azért, teszem hozzá, mert nagyon ért az alanyokhoz és állítmányokhoz.

A 80-as évekkel kezdtem, a 90-es évekkel (a 2000-es évekre is vonatkozóan) fejezem be ezt a jegyzetet. Vagyis a két székkal, és a közöttük lévő üres hellyel. „Én olyan országban nőttem fel, ahol a „jobboldali” és a „baloldali” szavaknak nem volt, nincs értelme (csak olykor jelentősége), ezért nem vagyok, nem lehetek jobboldali se meg baloldali se, amúgy is mintha mindig kizárólag két dolgot kínálnának föl, jobb, bal, politikus, apolitikus, ellenzéki, kormánypárti, Amerika, Oroszország, realista, avantgárd (posztmodern), zsidó, goj – és én se ez, se az, két szék közt a pad alatt...” (80) Hát, nem könnyű...

Vigaszként megjegyzem a Puskás Öcsi negyven méteres, hajszálpontos íveléseiről és Varga Zoli kötény-cseleiről szóló szövegeket. Azzal a megjegyzéssel, hogy én mindkettőt láttam élőben, Öcsit is 1953-ban. Király Tibi bácsi jóvoltából egészen közelről a játékos-kijárátnál, majd a pálya széléről. (1954-ben.) Az egész csapatot. Képeslapot is kaptam tőlük még 1952-ben Helsinkiből, nekem címezve, az egész csapat aláírta Grosicstól Cziborig. (*május 17.*)

Kékharisnya. Ez a kötet (*Egy kékharisnya füljegyzéseiből.* Bp., Magvető, 1994.) folytatja az előzők gondolati motívumait, az egymással társult intellektuális és stilisztikai erő hasonlóan magas szintjén, de két új téma is megszólal. Az egyik a hatalom kérdése. „Egyedül egy párt sem akarhat jót”, mondja E. P. figyelmeztető módon, mintegy felemelve ujját, amiből az következik, hogy „a hatalmat nem szeretni kell, nem is kell gyűlölni, hanem korlátozni kell, mert egyébként nagy-nagy baj lesz.” (35-36) Ezzel függ össze az a meglátása, hogy úgy látszik, „megtartottuk az ellenségigényünket.” (247) Ide veszem, amit a Horthy-korszakról mond: „Az egész Horthy-rezsim létalapja az a tény volt, hogy hajlandó volt arra, amire sem a magyar népköztársaság, sem a Magyar Tanácsköztársaság nem volt hajlandó: a trianoni

békeszerződés aláírására.” S hogy ezt a kínos tényt elpalástolják, a felelősséget áttolták a népköztársaságra és a Tanácsköztársaságra. (261)

A másik téma az olvasás. E. P. nemcsak nagy író, nagy olvasó is. „Tudva és tudomásul véve a kérdőjel-erdőt, mégiscsak többnyire könyvek közt ülök, s próbálom a gyerekeimnek valószerűsíteni, hogy ez jó. Hogy olvasni jó.” (120) Mondja ezt akkor, amikor Susan Sonntag szerint már nem irodalmi kultúrában élünk. Hát éppen ezért kell olvasni, teszem hozzá, egyaránt vállalva ennek a magatartásnak az ódonságát és méltóságát. Azt, hogy mi, olvasó emberek afféle Don Quijote szerepű lovagok vagyunk. (május 22.).

Filológia. Esterházy Petőfi, a légtornász című írását (hogy ő a levegő ura, lásd *A kitömött hattyú*, 295-297) Wilhelm András a 2000-ben összefüggésbe hozta Ottlik Géza *Buda* című regényének egy szakaszával a 41. oldalon. „A szomszédai bevetik az ágyát [Medvéről van szó]: felöltöztetik: röhögnek az ábrázatán: veregetik a vállát: a kórházban majd megoperálja őt az öreg sebész: aki ért ahhoz, amit csinál. (Ilyen is van, kevés. A drótostót, a légtornász, Petőfi Sándor... stb.)” Itt valóban együtt van, bár fordított szórendben Petőfi és a légtornász. Kitől származik hát az ötlet, mert a két író közti kapcsolat lehetővé teszi ennek a kérdésnek a feltevését, ha már a két szöveg ily módon megszólította egymást. E. P. megfejt a kérdést egy rideg tény közlésével. (*Kékharisnya* 121-123) A megszüntetett Mozgó Világ után létre hozott Négy Évszak című periodikának egyik számát a LÉGTORNA hívó szó szervezte, és volt benne egy Petőfi-blokk. Ehhez kapcsolódott E. P. írása, amint erre a hattyús könyv 13. oldalán utalt is. Ennyi. De azért Ottlik és Esterházy szövege továbbra is egymásra tekint. Hanem ez már legyen a szövegek ügye. (május 23.)

Haris. Ez a kötet is folytatása az előzőeknek. „A haris persze nya és kitömött és följegyzés és csodálatos élet” – olvassuk az előszóban. (*A két haris*. Bp., Magvető, 1996.) Az 1994-es választás tapasztalata után az író még határozottabban fogalmazza meg az elmúlt negyven évről azt, amit korábban is hangsúlyozott. A Kádár-korszak nem egyszerűsíthető le a „rabruhasok” és az „egyenruhasok” szembenállására, mert akkor most a rabruhasok választották volna meg az egyenruhasokat. A nemzeti oldal pedig politikai kifejezésként téves, mert mindkét (minden) oldal nemzeti. Ezen belül olyan, amilyen. Ez az 56-os forradalom értelmezésével is összefügg. „Aki átélte 56-ot – írja Esterházy –, annak kézzelfogható élménye van a nemzet, a haza fogalmáról, aki együtt szédült annak a néhány napnak a mámorával, az tudja, hogy ezek létező dolgok, nemcsak kieszelések. Az egységről szólt az a rövid idő, a *miről*, hogy van egy *mi*, van magyar nemzet. [...] Október 23-át, a világsodát, a mámoros nemzeti egység napját kellene megünnepelnünk, ehelyett különböző csoportok, pártok és megyebek néznek csöndes acsarkodásban egymásra és magukra – mint, hitük szerint, egyetlen hiteles letéteményesre.” (49) Ezek a kisajátítások mélyen idegenek a forradalomtól. És igaztalanok. „Valamit majd mindenki elárult, egy kézen megszámálhatom, aki nem keveredett bele ebbe a rendszerbe. Nagyon kényelmetlen volna ennek a tisztázásába belemászni. Nem is történik meg. Pedig hát magunkat nem lehet szőnyeg alá söpörni.” (163) És ez a megállapítás, bizony, a szöveg jelen idejének kritikája. Hogy pedig a szavaknak milyen erejük van, arra példa az ellenforradalom szó státuszának változása: kötelező, elvárt, ajánlott, helyettesítendő, kerülendő, és így tovább. Ma is, magunkról is, a tiszta és igaz – és ha kell, önkritikus – szavakat kell (kellene) keresnünk.

És sorjáznak a kötetben az írókról, művekről szóló, telibe találó megállapítások. Mándy: plebejusíró, hibátlan öltönyben. Krúdy: „eleve avult, vagyis kivette magát az idő fennhatósága alól.” Ottlik *Budája*: „gyönyörű”. „Egy nagy baj van, hogy a *Buda* nem lett könyv, nem regény, bármit jelentsen is ez. A *Buda* kézirat.” (195) Az eldöntetlenség állapotában leledzik. Az elbeszélés nehézségeiről tanúskodik. És Nádasról! Az *Emlékiratok* könyvéről. Ezt hosszabban idézem. „Ebben a könyvben elsőként végzett el egy írói-

intellektuális munkát, melyet senki nem úszhat meg, most, ötven évvel a háború befejezése után, túl, amin túl, innét, ki tudja, min. Ebben áll a regény nemzetközi jelentősége, valamint abban, hogy regényében tragikus hőst tudott teremteni egy tragédia nélküli világban, mert hisz tragédia ott van csak, ahol törvény van, és manapság legjobb esetben jog, ha van. A belső, magyar jelentősége pedig az, hogy ilyen magyar mondatokat eddig még nem írtak, ez nem volt meg. Az irodalom azért lehetséges, mert a világ még nem kész, mondta egy okos ember, talán Roland Barthes. Evvel a könyvvel később.” (147) Számomra ez a leglényegesebb reflexió, amit erről a regényről írtak.

Végül az olvasás művészetéről: „Erővel olvasni. Néha nagyobb erővel olvasni, mint amilyen erővel az írás készült, melyet olvasol. Áhítattal, szenvedéllyel, figyelemmel és kérlelhetetlenül olvasni. Az író fecseghet; de te olvass szükséztől. Minden szót, egymás után, előre és hátra hallgatódzva a könyvben, látva a nyomokat, melyek a sűrűbe vezetnek, figyelni a titkos jeladásokra, melyeket a könyv írója talán elmulasztott észlelni, amikor előrehaladt műve rengetegében.” (70) Esterházy nemcsak nagy író (ebben nehéz lenne követni), de nagy olvasó is (e téren viszont, ha egy olvasó ad valamit magára, kötelező lenne a nyomában haladni). (május 30.)

Nehéz mámor. Ez a cikkgyűjtemény (*A szabadság nehéz mámor*) 1996 és 2003 között keletkezett írásokat tartalmaz. Úgy látom, a korábbi lendülethez képest kicsit fáradt lett ez az anyag. A témakör szűkebb és, hogy is mondjam: belterjesebb. Néhány érdekes gondolatmenetre azonban felfigyeltem. (Néhányra? Csak? Lehet, hogy az én figyelmem lankadt? Az én látóköröm vált szűkebbé?) Na, szóval az Ottlik-kritika (éppen E. P.-től) fontos. Szerintem az a lényege, hogy Ottlik mindent tud az elbeszélés nehézségeiről, de az *Iskola* nem tud erről. (A *Buda* inkább.) Ez igaz. És abban is igaza van E. P.-nek, hogy mára a szív, az érzelmek szégyellni való dolgok lettek. Végleg? Vagy csupán átmenetileg? És ha valaki netán nem szégyelli ezeket, akkor az a nem szégyellés szükségképpen giccsbe hajlik? Kétségtelenül nagy a kísértés erre a hajlásra, de ez a hajlás talán másfelé is ívelődhet. Attól függ. Mitől? Hát attól. Rubin Szilárd *Csirkejátékáról* ezt olvasom itt: ez a regény „az én rosszának ez a figyelmes vizsgálata” (279), s ez biztosan nem hajlik semerre, egyszerűen csak van: „a szenvtelen érdeklődés hideg tüze” süt belőle. Kertészről pedig ezt írja a szerző a *Jegyzőkönyv* kapcsán: „Az ő pillantása révén lett nekem is tekintetem.” (408) – De most kicsit pihenjünk. (június 2.)

A város mint labirintus. Paul Ricoeur azt mondja egy helyen a szerző és a befogadó viszonyáról, hogy az író csak az alapanyagokat adja, de az ebédet az olvasónak kell megfőznie. Ottlik Géza *Buda* című regényére nézve (Bp., Európa, 1993.) ez abszolút mértékben igaz. Azért olvastam élvezettel ezt a szöveget (Esterházy szerint: kéziratot), mert abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy az író társként számított rám. Össze kellett raknom olvasói fejemben a regényt. És ez nagyon jó volt. Azt mondják, a könyv nincs befejezve, egyesek szerint hiányzik a vége, mások szerint a történet közepe nincs kidolgozva. Ottlik azt írta, hogy „olyan regényt kellene írni, ami hasonlít a városokhoz”. A *Buda* ilyen. Rendezett, szép utcák, lakónegyedek, és beépítésre váró üres telkek. Építkezések és bontások. Utak és útvesztők. Mindez együtt. A város él, alakul, soha nincs befejezve. Ez a regény időszervezetére nézve is érvényes: „levegős labirintus”, olvastam erről valahol. Ez a könyv folytatása (kicsit megismétlése) az *Iskolának*, itt is szerepel Medve, sőt egyes részek az ő szövegei, de a főhős Bébé, aki nagyon hasonlít a szerzőre. Medve egyik kedves könyve a *Hector Servadac* (50-52, 249-250), jelzem nekem is, ezért nem mondom meg, ki írta, akik tudják, azok még az én nemzedékemhez tartoznak. Medve helyére később Lexi lép. A *Buda* rejtett hőse azonban Bébé felesége, Márta, aki 1979-ben meghal, és ezért valaki nagyon meg fog fizetni, mondja Bébé, aki kitalálja, hogy Márta valójában él, csak éppen nincs otthon. „Ha

Márta nincs már meg, én pedig jövők-megyek a lakásban és hiánytalanul megvagyok: ebből az egyik nem lehet igaz. Vagy én vagyok csalóka látszat, vagy Márta halála volt pusztán hiedelem. – Ha kettőnket egységként nézzük, például egy összetartozó emberpárnak, futó periférikus pillantással éjfél után, csak közösen hiányozhatunk az ábrából, vagy közösen lehetünk csak meg benne.” (335) Bébé megpróbálja a magányt elviselni, abban a tudatban, hogy Márta majd jön. A könyv legszebb mondata is Mártától származik: „Bébé nem boldogság, de nélküle nincs élet”. (351) Ennél többet, úgy vélem, kevesen mondtak a (jó) házasságról.

A *Buda* labirintusszerűsége az elbeszélő nyelvfilozófiájával is összefügg. Sümegi István ezt Wittgenstein felől magyarázza. (*A boldogság íze. Ottlik Géza történetei.* Bp., Jelenkor, 2006. 223-293.) A nyelv kritikai szemlélete – a szövegbeli elmékedések fő motívuma – ezt a kapcsolatot igazolni látszik: „Az elnémulás még tud mondani valamit, a szavak nem: csak szétmaszatozni tudnák azt is, ami megvan.” (178) Érdekes, amit Sümegi a narratív gondolkodásról ír, aminek lényege, azt hiszem: a történet elbeszélése által való megértése a dolgoknak, amin, persze, nem lineáris és nem is hiánytalan elbeszélést kell értenünk. Olyan elbeszélést, aminek része az elhallgatás.

A regénybeli Buda is labirintus, de ott van benne a főreál, ahol a viszonylagos biztonság érzése tölti el az embert, mert a viszonyok áttekinthetők. „Inkább jó érzés volt ott lenni, mint közönyös. Apró bajok? Nincs igazi baj.” (223) A főreál azonban, és Buda is, olyan, mint egy sziget. Az élet, a létezés pedig „ingyen mozi”. Ez a regény létértelmezésének alapmetaforája. „Világra jöttél, egy vadidegen helyre, amihez semmi közöd. Peregni kezd neked egy ingyen mozi, ahol néző vagy. A mozinak egy kicsike része azonban a saját tested, s mivel ez az egyetlen speciális darabkája, amivel kapcsolatod van, ezt is önmagadnak nevezed. De ez a második számú „én” már szereplője az ingyen mozinak, a vadidegen világnak, ahol minden esetleges, és független a néző voltodtól. Itt szereplők vagyunk, rabok [...] A néző pedig szabad. Nem lehet rabbá tenni egyáltalán.” (18-19) Ennek az ingyen mozinak a képzete vissza-visszatér a szövegben (59-60, 265). E ponton Bébé öregségének, magányának és betegségének leírása jut eszembe. Aki megalázottan szenved, az a mozi szereplője, a rab. Aki pedig elbeszéli, az a néző, aki szabad. Már amennyire a nyelv engedi. Ha nem engedi, akkor hallgat. (*június 5.*)

Levél Milbacher Róberthez.

Kedves Róbert!

Elolvastam *Léleknyavalyák* című könyvedet (Bp., Magvető, 2018.), és mondhatom, örömömre szolgált, mindvégig élveztem a szöveget. Ebbe az olvasói megragadottságba, azt hiszem, az is belejátszott, hogy – ezt egy porosodó doktori disszertáció valamelyest igazolja – jól ismerem annak a Czakó Zsigmondnak az életét és munkásságát, akinek alakja regényed háttérében áll. Az *áll* szó itt, persze, nem stimmel, mert (ha jól emlékszem a cselekmény kronológiájára) ő már négy éve halott, valamilyen módon mégiscsak él a halálával kapcsolatos nyomozás folyamatában. Czakó 27 éves korában lett öngyilkos 1847. december 14-én, Hummel úr tévesen állítja róla, hogy 35 éves volt. Ez, gondolom, ironia a mindig a tényekhez ragaszkodó (olykor mégis tévedő) városi al-kapitánnyal kapcsolatosan. Nekem tehát tetszett a könyved. Ám azt nem tudom, hogy azok, akik nem ismerik ezt a (sajnos) elfelejtett drámaíró, képesek-e eljutni a tetszésnek arra a fokára, ahová én eljutottam könyvedet lapozgatva. Megpróbálok hát az ő fejükkel is gondolkodni. Erről a Cz. Zs.-ről végtére is nekik elég annyi, amennyit a tragikus halálessettel kapcsolatos kései nyomozást végző Hummel József megtud róla. Az ő okszerű gondolkodása és racionalizmusa nagyon is közel állhat egy mai átlagolvasó szemléletmódjához. Közelebb, mint a magát kiábrándult romantikusnak nevező elbeszélő,

akinek 19. századi beszédmódját a régies múlt időkkel, a *létel* és *érzelemény* stb. szavakkal hitelesen, de archaizáló túlzások nélkül rekonstruálok. Hogy „a lélek balga fényűzése” is része beszédének, az ismét a fikció hangoltságát jellemző ironia. Ezt egy közepesen művelt olvasó is bizonyára akceptálja.

És hát a krimi, persze, amihez remek fogásként hozzátartozik a fikciós játék. A végéről kezdve: van (lett) egy 1867 táján íródott könyv, amelyet talán Falk Miksa szerzett, ezt a szöveget olvassuk egészen az Utószóig, ahol szellemesen leleplezed a talált tárgyat, e „kisded bűnregényt”. Ennek hőse Hummel József, aki (ezt szintén írói fogásként értékelem) alkatánál fogva alkalmatlan Czakó titkának megértésére, az elbeszélő inkább, vagyis annak az erőfeszítésnek leszünk tanúi, amelyet ő Cz. Zs. titkának megfejtése érdekében tesz. Eközben még a rituális szivarozás sem minden esetben okoz számára zavartalan örömet, s a szokásos tarokkpartiról is elkésik. Ez igen jó epizód Jakabffy úrral, akárcsak az irattári nyomozás Horczi Bélával, akinek modelljére én rá is ismertem, azt hiszem. E téren nagyon sikeresnek vélem a fokozatos közeledést az öngyilkosság (gyilkosság) titkához, Csengery Antal szerepének tisztázásához (miért is volt a falon függő pisztoly eleve megtöltve), aki a cselekmény jelenében éppen feleségül vette Czakó Zsigmond szerelmét, Egressy Béni özvegyét, König Rózát. Hummel drámaolvasata egyébként határozottan fejlődő tendenciát mutat, a *Leonáról* egészen jókat mond: a szereplők valóban felfoghatók a szerző lélekrészeinek. Erast a természethit, Aquil a tapasztalás, Irén a tapasztalat nélküli ártatlanság, Leona pedig a lélek önsorsrontó része. (Mint Csáth Géza komplexei.) Hummelre ezekből a drámákból egy leendő öngyilkos néz. Ehhez, persze, Rónay Jácintba is bele kellett olvasni. Ezen a ponton helyesen iktattad be Jókai nekrológját az *Életképek* 1847. dec. 26-i számából, valamint később a tátrafüredi bejegyzést. (Jókai egyébként dolgozószobája falán őrizte Czakó arcképét, más öngyilkosok társaságában.) És akkor megérkezik Marosvásárhelyről az író öccsének, Czakó Jánosnak a levele, benne, többek között, a fiktív Róza-levelekkel. Amelyek egyszerre beszélnek Czakóról és Csengeryről, hármójuk viszonyának alakulásáról. A nyomozás ezzel véget ér, az ügy tisztázódik annyira, amennyire lehetséges. Ám a nézőpontokból össze lehet rakni egy el-elmozduló, mégis hiteles képet.

Mindez egy átlagosan művelt olvasónak is elegendő. Ebből a szempontból megértem, hogy Hummel miért nem megy el a Nemzeti Színház kéziratárába, ahol folytathatná a drámaolvasást (a *Könnyelműek* kézírata már ott volt, bár halála napján Czakó el akarta kérni), miért nem keresi fel a színésztársakat, esetleg Jókait, Szigligetit. Hummel nem olyan, hogy ezt megtegye. Megjegyzem még, hogy nem hivatkozol az Utószóban Solt Andor két kiváló dolgozatára (*A színszerűség uralma...* ItK 1939., Cz. Zs. *a tépett lélek*, It, 1940.), de lehet, hogy ez szándékos elhallgatás részedről, mert az elbeszélő, úgy látom, ismeri ezeket a dolgozatokat.

Köszönöm a tartalmas olvasói élményt. Ha újabb hírt kapnál Vásárhelyről, kérlek, tudasd velem. Baráti üdvözléssel: *Imre*
(június 10.)

Utóirat: A Veteránolvasó kihúzza magát: Milbacher Róbert válaszelevelében könyve ideális olvasójának nevezte őt. Hacsak nem ironikusan értette.

A naplók vonzása. Egyre inkább szeretek naplókat, naplószerű jegyzeteket olvasni. Márait, Esterházyt. Most Illyést veszem elő. A *Naplójegyzetek 1929–1945*. (Szépirodalmi, 1986.) vegyes összeállítás. A naplóbejegyzések, feljegyzések mellett a szerkesztő, a szerző özvegye Illyés kötetekben nem publikált cikkeit is közli. Ez a megoldás segíti az olvasót, de megbontja a szöveg egységét. Ebből az anyagból négy témát emelek ki. Az egyik Pest, illetve a „pestiség”. A népi írók úgy tekintenek rá, mint Kemál pasa Isztambulra. Szép, szép, de idegen. De Illyés azt is hangsúlyozza, hogy Pest koszorúzta költővé Adyt, és vette pártfogásba Móriczot. Befogadó város, idegensége (ha van ilyen) magyarrá képes alakulni. (De miféle